

09

## โบราณคดีเชิงพื้นที่ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก\*

### Spatial Archaeology of Sacred Landscape on the Eastern Phnom Dongrek Range

Received: October 14, 2023 | Revised: November 1, 2023 | Accepted: January 30, 2024

สุริรัตน์ บุษพา\*\* Sureeratana Bubpha

\* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยที่ดำเนินการโดยผู้เขียนจำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ (1) “การศึกษาพัฒนาการทางโบราณคดีเทือกเขาพนมดงรักในเขตจังหวัดศรีสะเกษ” (2) “ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีและจังหวัดพระวิหาร” และ (3) อยู่ระหว่างดำเนินการ เรื่อง “การศึกษาการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติบริเวณเทือกเขาพนมดงรักเพื่อการก่อสร้างในสมัยโบราณ: กรณีศึกษาการวิเคราะห์วัสดุประสานอิฐที่โบราณสถานภูปราสาท อำเภอน้ำยืน จังหวัดอุบลราชธานี” โดยทุนสนับสนุนการวิจัยจากคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

This article is part of three research projects carried out by the author: (1) “A Study on Archaeological Chronology of Phnom Dongrek Range in Srisaket Province”, (2) “Landscape Archaeology of the Eastern Phnom Dongrek Range along the Thai Cambodia Border in Ubon Ratchathani and Preah Vihear Provinces”, and (3) which is in the process of being processed “A Study of Natural Resources Used for the Ancient Construction in Phnom Dongrek Area: A Case Study of Brick Masonry Analysis at Phu Prasat Sanctuary, Nam Yuen District, Ubon Ratchathani Province”. These researches have been supported by research funding from the faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University.

\*\* อาจารย์ประจำหลักสูตรนวัตกรรมการจัดการมรดกทางวัฒนธรรม คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี และนักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขา Archéologie et Ethnologie, UMR 8068 - Technologie et Ethnologie des Mondes Préhistoriques (CNRS, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Université Paris Nanterre), Maison des Sciences de l’Homme Mondes, Université Paris Nanterre, Paris, France. อีเมล: sureeratana.b@ubu.ac.th

Lecturer, Innovation in Cultural Heritage Management Program, the Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University, and PhD Candidate (Archéologie et Ethnologie), UMR 8068 - Technologie et Ethnologie des Mondes Préhistoriques, Université Paris Nanterre (Paris X), Paris, France. email: sureeratana.b@ubu.ac.th

## บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอการสังเคราะห์ความรู้จากการวิจัยที่เกี่ยวกับโบราณคดีเชิงพื้นที่กับการใช้ประโยชน์พื้นที่และทรัพยากรธรรมชาติในประเด็นของการเป็นพื้นที่และภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกในเขตจังหวัดศรีสะเกษและจังหวัดอุบลราชธานี โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างการใช้พื้นที่และภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ จากผลการศึกษาพบแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัยทั้งสิ้น 10 แหล่ง ได้แก่ แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ จำนวน 4 แหล่ง และแหล่งโบราณคดียุคประวัติศาสตร์ จำนวน 6 แหล่ง โดยแหล่งโบราณคดีทั้งหมดกระจายตัวอยู่บนพื้นที่สูงตามแนวเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก ซึ่งกำหนดอายุได้ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในสมัยเหล็กและยุคประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรโบราณตามลำดับ ทั้งนี้ทุกแหล่งปรากฏหลักฐานการใช้พื้นที่เพื่อทำหน้าที่เป็นแหล่งพิธีกรรม/ศาสนา ทั้งในลักษณะเพิงหินที่มีภาพเขียนสีและภาพสลักหิน รอยพระพุทธรูป และศาสนสถาน โดยพบว่าการใช้พื้นที่ในบริเวณนี้มีปัจจัยมาจากระบบการดำรงชีพ ระบบศาสนาและคติความเชื่อ ซึ่งการปรากฏชุมชนและโบราณสถานหนาแน่นบนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกนี้อาจสัมพันธ์กับปัจจัยหลักในการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานหรือที่ตั้งศาสนสถานซึ่งมีลักษณะสอดคล้องกับความหมายของภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากคติความเชื่อ รวมทั้งปัจจัยอื่นที่สำคัญคือความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรและวัตถุดิบในการก่อสร้างศาสนสถานในบริเวณนี้ด้วย

---

คำสำคัญ: โบราณคดีเชิงพื้นที่, ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์, พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์, เทือกเขาพนมดงรัก

## A b s t r a c t

This article presents a synthesis of knowledge related to spatial archaeology, land use and natural resources related to the sacred place and landscape on the eastern Phnom Dongrek mountain range. The objective is to consider the relationship between land use and sacred landscapes. The results of the study found a total of 10 archaeological sites in the research area, including 4 prehistoric archaeological sites and 6 historical archaeological sites. All archaeological sites are scattered throughout the highlands along the eastern Phnom Dongrek range, with the cultural chronology of the sites ranging from the prehistoric period in the Iron Age and the historical period in the Dvaravati culture and the ancient Khmer culture, respectively. Significant evidence indicates the site-function of these sites was as space for rituals/religious activities. All the sites are in the form of rock shelters with paintings and carvings, Buddha's footprint, and sanctuaries. It was found that the use of space in this area is influenced by the subsistence pattern and religious systems and beliefs. For this, the presence of dense ancient sites may be related to the settlements or religion that are consistent with the meaning of sacred landscape and sacred place. It should also be mentioned that another important factor is the ability to access resources and raw materials for the construction of religious sites in this area.

---

**Keywords:** spatial archaeology, sacred landscape, sacred place, Phnom Dongrek Range

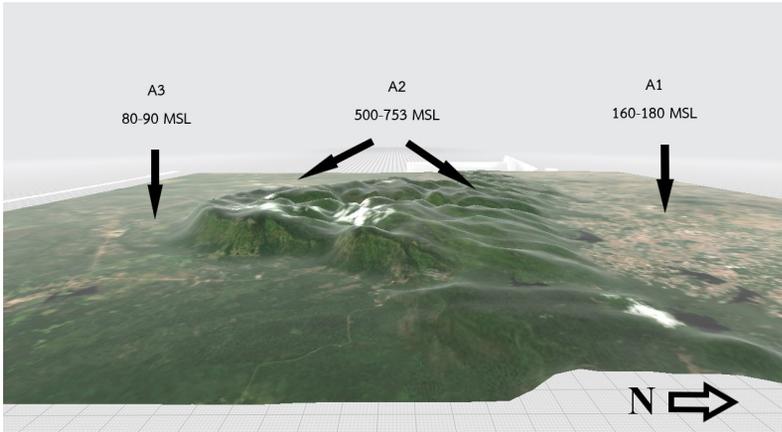
## บทนำ

บทความนี้นำเสนอการสังเคราะห์ความรู้จากการวิจัยด้านโบราณคดีเชิงพื้นที่ในประเด็นที่เกี่ยวกับการใช้พื้นที่และภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ ตลอดจนการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีได้บ่งชี้ว่าบริเวณนี้มีพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์หลายสมัยย่อยตามลำดับเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกในเขตจังหวัดศรีสะเกษและอุบลราชธานีนั้นปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานกระจายไปตามระบบนิเวศทางวัฒนธรรมที่หลากหลายตามลักษณะภูมิประเทศต่างๆ ซึ่งล้วนแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนและภูมิประเทศอันเป็นแหล่งที่อยู่ แหล่งทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิต รวมทั้งยังเป็นแหล่งพิธีกรรมความเชื่อและศาสนาด้วย (กรมศิลปากร 2531; ศรีศักร วัลลิโภดม 2546)

ทั้งนี้เมื่อพิจารณาภูมิทัศน์ทางโบราณคดีบริเวณเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกซึ่งครอบคลุมพื้นที่หลายพันตารางกิโลเมตรในเขตจังหวัดศรีสะเกษและอุบลราชธานี ประเทศไทย และต่อเนื่องกับพื้นที่ในเขตจังหวัดพระวิหาร ประเทศกัมพูชา (สุริรัตน์ บุษพา 2562, 2565ข) มีสภาพแวดล้อมโดยทั่วไปเป็นเทือกเขาสลับซับซ้อนประกอบด้วยพื้นที่ป่าขนาดใหญ่ ทั้งป่าดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรังและทุ่งหญ้า อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรสัตว์ป่าและแร่ธาตุ รวมทั้งยังมีลำห้วยหลายสายและเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของ

ที่ราบลุ่มโตนเลสาบ (Tonle Sap Basin) ในเขตประเทศกัมพูชา (เด่นโซค มั่นใจ และคณะ 2543: 1-2)

นอกจากนี้เทือกเขาพนมดงรักยังมีความแตกต่างของระดับความสูงต่ำของภูมิประเทศที่สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน (สุริรัตน์ บุปผา 2562, 2565ข: 59-61) คือ เขตที่สูงและเทือกเขา ซึ่งมีลักษณะเป็นพื้นที่ลาดเชิงเขาทางตอนเหนือของเทือกเขา (A1) มีระดับความสูงอยู่ที่ 160-180 เมตรเหนือระดับน้ำทะเลปานกลาง (MSL) ส่วนทางด้านใต้ของเทือกเขาพนมดงรักซึ่งยกตัวขึ้นเป็นขอบและเกิดเป็นที่ราบต่ำเชิงเขาในเขตประเทศกัมพูชา (A3) มีความสูงอยู่ระหว่าง 80-90 เมตร (MSL) ส่วนแนวเทือกเขาพนมดงรักซึ่งอยู่ทางตอนกลางของพื้นที่มีลักษณะเป็นพื้นที่สูงบนแนวเทือกเขา (A2) ซึ่งมีโครงสร้างทางธรณีสัณฐานประกอบด้วยหินทราย หินดินดาน และหินทรายแป้ง โดยจัดเป็นแหล่งทรัพยากรหินทรายที่สำคัญแห่งหนึ่งของประเทศไทย ทั้งนี้เทือกเขาพนมดงรักมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางระหว่าง 500-753 เมตร ซึ่งสูงกว่าพื้นที่โดยรอบและเป็นอาณาเขตที่กั้นระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน อีกทั้งบางช่วงของแนวเทือกเขายังมีช่องเขาที่ลาดลงไปยังที่ราบต่ำทางใต้ซึ่งเป็นทางติดต่อเข้าออกระหว่างประเทศไทยและกัมพูชาอีกจำนวน 41 ช่อง (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ และคณะ 2544: 3-4; พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ และคณะอื่น ๆ 2544: 6-8, 10-12; สุริรัตน์ บุปผา 2565ข: 59-61)



ภาพที่ 1 แบบจำลองความสูงของภูมิประเทศ (Digital Elevation Model) เทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก (ที่มา: สุรวิรัตน์ บุปผา, “ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา,” *ดำรงวิชาการ* 21, 1 (2565): 61.)

จากความอุดมสมบูรณ์ของผืนป่า แหล่งน้ำ และทรัพยากรสัตว์ป่าและแร่ธาตุดังกล่าว เทือกเขาพนมดงรักจึงมีความหลากหลายทางธรรมชาติและชีวภาพที่สำคัญแห่งหนึ่งของทั้งประเทศไทยและกัมพูชา ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏแหล่งโบราณคดีจำนวนมากที่กระจายตัวทั้งในบริเวณที่ลาดเชิงเขาทางตอนเหนือของเทือกเขา บนพื้นที่สูงตามแนวเทือกเขา รวมทั้งบริเวณพื้นที่ราบต่ำเชิงเขาทางตอนใต้ในเขตประเทศกัมพูชา ทั้งนี้ปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในสมัยเหล็กเมื่อประมาณ 2,500 ปีมาแล้ว หลังจากนั้นจึงปรากฏการใช้พื้นที่ยุคประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมเขมรโบราณและวัฒนธรรมล้านช้างตามลำดับ นอกจากนี้ยังพบว่ามีการใช้งานพื้นที่ในลักษณะต่างๆ อีกด้วย เช่น เป็นชุมชนตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัย เป็นแหล่งผลิตวัสดุอุปกรณ์ เป็นแหล่งพิธีกรรม โดยแหล่งโบราณคดีต่างๆ เหล่านี้ต่างสะท้อนให้เห็นถึงการใช้พื้นที่ในอดีตบริเวณเทือกเขาพนมดงรักได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมในอดีต ซึ่งแสดงให้เห็นว่าภูมิประเทศเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อแบบแผน

ของมนุษย์ในอดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งแบบแผนการตั้งถิ่นฐาน แบบแผน การดำรงชีวิต แบบแผนความเชื่อและพิธีกรรม (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ และ คณะ 2544; พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ และคนอื่นๆ 2544; ศรีศักร วัลลิโภดม 2546; สุรรัตน์ บุปผา 2565ข)

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาคูณลักษณะของพื้นที่และกิจกรรมของ มนุษย์ในอดีตแล้วจะเห็นได้ว่าพื้นที่สูงบนแนวเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกซึ่งมีความสูงระหว่าง 500-753 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลางนั้น ปรากฏเฉพาะแหล่งโบราณคดีประเภทที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม ความเชื่อ และศาสนา ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กและยุคประวัติศาสตร์ ในวัฒนธรรมเขมร (สุรรัตน์ บุปผา 2562: 22-23, 28, 2565ข: 79-82) นับ พื้นที่สูงตามแนวเทือกเขาจึงมีความหมายพิเศษที่ผู้คนในอดีตได้เลือกใช้ เป็นพื้นที่เฉพาะกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและศาสนา ดังนั้นแหล่ง โบราณคดีต่างๆ ในบริเวณนี้จึงมีความโดดเด่นในการเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคนี้ที่ควรได้รับการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่าง การใช้พื้นที่และภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์

## กรอบแนวคิดในการศึกษา

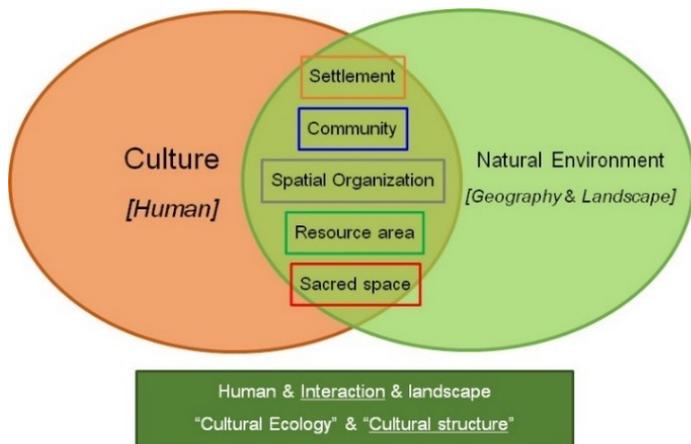
### ภูมิทัศน์ทางโบราณคดี (Landscape Archaeology)

ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีหมายถึงการศึกษาทางโบราณคดีที่มุ่งทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมในอดีต ตลอดจน การศึกษาถึงอิทธิพลของลักษณะภูมิประเทศที่ส่งผลต่อรูปแบบปฏิสัมพันธ์ ระหว่างผู้คนและภูมิประเทศที่แวดล้อมถิ่นที่อยู่อาศัยของตน ซึ่งมีความ เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนเจ้าของพื้นที่นั้นๆ ทั้งในแง่สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ (David & Thomas 2016: 36-39) รวมทั้งความ สัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติและวัฒนธรรมที่วิเคราะห์ผ่านกิจกรรมของมนุษย์ ในอดีตที่มีทั้งการสร้าง การปรับเปลี่ยนและการใช้พื้นที่ภูมิประเทศให้เป็น พื้นที่ซึ่งมีความหมายต่อกิจกรรมของชุมชนอันจะนำไปสู่การสร้าง

เข้าใจโครงสร้างและระบบวัฒนธรรมของมนุษย์ (Anshuetz et al. 2001: 158-159) ดังนั้นภูมิทัศน์ทางโบราณคดีจึงช่วยสร้างความเข้าใจเรื่องราวในอดีตของมนุษย์ซึ่งเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับการใช้พื้นที่และสภาพภูมิศาสตร์ที่แวดล้อมถิ่นที่อยู่อาศัย ทั้งนี้ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีนิยมใช้ในการวิเคราะห์ การตั้งถิ่นฐาน การวิเคราะห์หน้าที่การใช้งานพื้นที่ (เช่น ภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับภูมิประเทศ ตลอดจนใช้ศึกษาร่วมกับเทคโนโลยีระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์

### **แนวคิดภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Landscape/Sacred Place)**

นอกจากการศึกษาภูมิทัศน์ทางโบราณคดีจะช่วยให้เข้าใจเรื่องราวในอดีตของมนุษย์ซึ่งเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับการใช้พื้นที่และสภาพภูมิศาสตร์ที่แวดล้อมถิ่นที่อยู่อาศัยแล้ว ภูมิทัศน์ทางโบราณคดียังเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งที่ช่วยทำความเข้าใจโครงสร้างทางวัฒนธรรมในอดีตที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและความเชื่ออีกด้วย กล่าวคือจะช่วยให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ธรรมชาติดั้งเดิมอันเนื่องมาจากอิทธิพลของศาสนาและความเชื่อในสังคม ซึ่งอาจพิจารณาได้จากศาสนสถานที่มีลักษณะสถาปัตยกรรมที่แตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ (มุลนิธิ สอวน. 2557: 59, 66) ทั้งนี้กรอบแนวคิดเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นี้ยังแยกออกได้เป็น 2 องค์ประกอบ กล่าว คือ (1) พื้นที่หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Place) คือ สถานที่ พื้นที่ และ/หรือภูมิทัศน์ที่มีคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายลักษณะที่มีความแตกต่างอย่างเด่นชัดว่าเป็นสิ่งพิเศษหรือสำคัญ โดยปกติแล้วจะมีความหมายทางศาสนา ความเชื่อหรือจิตวิญญาณ ซึ่งสถานที่ศักดิ์สิทธิ์สามารถพบได้ในภูมิประเทศที่มีขนาดกว้างขึ้น และ (2) ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Landscape) หมายถึง พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีความหมายพิเศษและสำคัญต่อมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์อันยาวนานทางประวัติศาสตร์ภายในภูมิภาคหรือภูมิประเทศขนาดใหญ่และกว้างขวาง (Old Elk 2020)



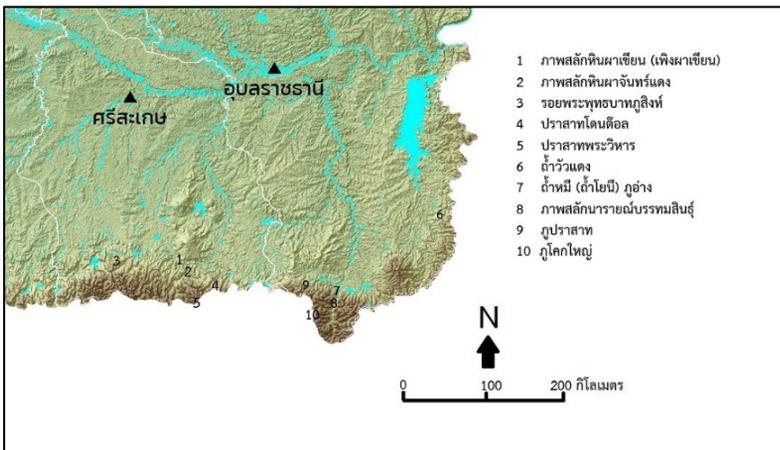
ภาพที่ 2 ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยต่างๆ ในกรอบแนวคิด “ภูมิทัศน์ทางโบราณคดี” และ “ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์”

(ที่มา: สุริรัตน์ บุปผา, ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเพื่อเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีและจังหวัดพระวิหาร (อุบลราชธานี: โครงการวิจัยฯ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2565ก), 25.)

นอกจากนี้องค์การเพื่อการศึกษา วิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ยังได้จัดให้ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์เป็นส่วนหนึ่งภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Cultural Landscape) ตามเกณฑ์ข้อ 3 (Criteria III) ซึ่งเป็นผลมาจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรม หรือองค์ประกอบทางธรรมชาติ (UNESCO 2008: 86) ดังนั้นจะเห็นได้ว่าภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์มีความสำคัญและน่าสนใจที่สามารถใช้เป็นมุมมองในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติและ การใช้พื้นที่ของมนุษย์ ดังปรากฏผลการศึกษาภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งบ่งชี้ว่าการสร้างพื้นที่และภูมิทัศน์ในรูปแบบของสัญลักษณ์สิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นมีอิทธิพลต่อการเพิ่มศักยภาพของโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองของชุมชนอย่างมีนัยสำคัญ (Papantoniou & Vionis 2017)

## การกระจายตัวของแหล่งโบราณคดีบนพื้นที่สูงตามแนวเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก

จากการสำรวจและรวบรวมข้อมูลแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัยซึ่งครอบคลุมพื้นที่สูงบนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกที่ระดับความสูงระหว่าง 500-753 เมตรเหนือน้ำทะเลปานกลางนั้น (ภาพที่ 1-พื้นที่ A2) ปรากฏหลักฐานการใช้ประโยชน์พื้นที่ของผู้คนในอดีตหลายสมัยทั้งยุคก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์ โดยพบแหล่งโบราณคดีจำนวนทั้งสิ้น 10 แหล่งด้วยกัน (สุริรัตน์ บุบผา 2562, 2565ข) ซึ่งกระจายตัวอยู่บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกในเขตจังหวัดศรีสะเกษ จำนวน 4 แห่ง จังหวัดอุบลราชธานี จำนวน 5 แห่ง และอีก 1 แห่งอยู่ในเขตประเทศกัมพูชา ทั้งนี้แหล่งโบราณคดีเหล่านี้เป็นข้อมูลที่อ้างอิงจากการสำรวจและกำหนดอายุสมัยเบื้องต้นโดยกรมศิลปากร (2559) ซึ่งยังไม่มีการศึกษาหลักฐานจากชั้นดินทางวัฒนธรรม ดังนั้นในเบื้องต้นนี้จึงอาจสะท้อนให้เห็นถึงการใช้พื้นที่ในอดีตหรือค่าอายุสมัย ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ในเบื้องต้นนี้สามารถจำแนกแหล่งโบราณคดีตามอายุสมัย หลักฐานทางโบราณคดีสำคัญ รวมทั้งหน้าที่ของแหล่งโบราณคดีได้ดังนี้



ภาพที่ 3 การกระจายตัวของแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัย

## สาระสำคัญของแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัย

สาระสำคัญของแหล่งโบราณคดีทั้ง 10 แหล่ง มีรายละเอียดโดยสังเขปดังนี้

ตารางที่ 1 สาระสำคัญของแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัยเรียงลำดับตามอายุสมัย

ลำดับ	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	อายุสมัย	สาระสำคัญโดยสังเขป	หน้าที่แหล่ง
1	ภาพสลักหินผาเขียน (เพิงผาเขียน)	บ้านภูดินพัฒนา หมู่ 11 ต.บักคอง อ.ขุนหาญ จ.ศรีสะเกษ	ก่อน ปวศ. สมัยเหล็ก (2,500-1,500 ปี)	มีลักษณะเป็นเพิงผาขนาดใหญ่และมีถ้ำน้ำธรรมชาติไหลตลอดฤดูกาล ซึ่งสามารถใช้เป็นที่พักชั่วคราวระหว่างการหาของป่าและล่าสัตว์ โดยพบหลักฐานภาพเขียนสีรูปมือสีแดงและภาพสลักบนหินเป็นลายเส้น เครื่องหมายหรือสัญลักษณ์	พิธีกรรม/ศาสนา
2	ภาพสลักหินผาจันทร์แดง	บ้านภูดินพัฒนา หมู่ 11 ต.บักคอง อ.ขุนหาญ จ.ศรีสะเกษ	ก่อน ปวศ. สมัยเหล็ก (2,500-1,500 ปี)	ตั้งอยู่ห่างจากเพิงผาเขียนไปทางใต้ประมาณ 3.6 กิโลเมตร มีลักษณะเป็นเพิงหินซึ่งมีถ้ำน้ำธรรมชาติไหลตลอดฤดูกาล พบภาพสลักบนหินเป็นลายเส้นทั้งในแนวตั้ง แนวนอน แนวทแยง และภาพสามเหลี่ยม โดยสามเหลี่ยมบางภาพมีการขีดเป็นเส้นตรงกลาง มีลายแหลมขูดรูปเป็นวงกลม	พิธีกรรม/ศาสนา
3	ถ้ำวัวแดง	บ้านหนองแสง หมู่ 7 ต.โพรงาม อ.บุญศรี จ.อุบลราชธานี	ก่อน ปวศ. สมัยเหล็ก (2,500-1,500 ปี)	มีลักษณะเป็นเพิงหิน พบภาพเขียนด้วยสีแดง รูปคล้ายวัวและคนกำลังขี่วัว ภาพสามเหลี่ยมระบายสีทึบ ล้อมรอบด้วยภาพลายเส้นทั้งเส้นตรง เส้นซิกแซก และรูปคล้ายกังปลา ทั้งนี้ภาพที่ปรากฏคล้ายกับสภาพภูมิประเทศในบริเวณที่พบภาพเขียนสีดังกล่าว	พิธีกรรม/ศาสนา

ลำดับ	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	อายุสมัย	สาระสำคัญโดยสังเขป	หน้าที่แหล่ง
4	ถ้ำหมี (ถ้ำโยน) ภูอ่าง	บ้านแซ้ว ต.อน ต.โดม ประดิษฐ์ อ.น้ำยืน จ.อุบลราชธานี	ก่อน พ.ศ. สมัยเหล็ก (2,500- 1,500 ปี)	มีลักษณะเป็นผนังเพิงผาหิน โดยพบภาพสลักที่บริเวณ กึ่งกลางเพิงผาเป็นภาพลาย เส้นรูปทรงเรขาคณิตในแนว ตั้ง รูปวงกลม รูปสามเหลี่ยม หน้าจั่ว ลายฟันปลาต่อกัน เป็นแนวยาว นอกจากนี้ยังมี พบภาพมือเขียนด้วยสีแดง อยู่ก่อนไปทางตะวันออกของ เพิงผา	พิพิธภัณฑ์/ ศาสนา
5	รอยพระพุทธรูป บาทภูสิงห์	บ้านศาลา หมู่ 4 ต.โคก ตาล อ.ภูสิงห์ จ.ศรีสะเกษ	ทวารวดี (ประมาณ พุทธศตวรรษ ที่ 13-16)	พบรอยพระพุทธรูปปางข้าง ขวาขนาดใหญ่ที่สลักลงไป ในเนินหินทราย โดยมีกร สลักรูปธรรมจักรตรงกลาง พระบาทด้วย ซึ่งมีลักษณะ คล้ายกับรอยพระพุทธรูป ศิลปะทวารวดีที่โบราณ สถานธรรมรถ จังหวัด ปราจีนบุรี	พิพิธภัณฑ์/ ศาสนา
6	ช่องตาเฒ่า (ปราสาทศิลา บ้านเขาโดน ต้อล)	บ้านน้ำอ้อม ต.เสาชังชัย (เดิมอยู่ในเขต ต.บึงมะลู) อ.กันทรลักษณ์ จ.ศรีสะเกษ	เขมรสมัย เมืองพระนคร (ศิลปะแบบ บาปวน ประมาณ พุทธศตวรรษ ที่ 16)	ปราสาทโดนตวลหรือโดน ต้อลตั้งอยู่ริมหน้าผา มี สภาพค่อนข้างสมบูรณ์ องค์ ปราสาทก่อด้วยหินทราย ศิลาแลง และอิฐ ในบริเวณ ใกล้เคียงยังพบบารายที่มีคัน ดินและมีน้ำขัง รวมทั้งร่อง รอยการตัดหินทรายซึ่งคาด ว่าจะนำไปก่อสร้างปราสาท โดนตวล ทั้งนี้จากจารึกที่ กรอบประตู ระบุศักราชตรงกับ พ.ศ. 1545 ซึ่งร่วมสมัย กับการสร้างปราสาทพระ วิหาร	พิพิธภัณฑ์/ ศาสนา

ลำดับ	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	อายุสมัย	สาระสำคัญโดยสังเขป	หน้าที่แหล่ง
7	โบราณสถาน บนยอดเขา พระวิหาร	ประเทศ กัมพูชา	เขมรสมัย เมืองพระนคร (ศิลปะแบบ บาปวน-นคร วัด ประมาณ พุทธศตวรรษ ที่ 16-17)	ปราสาทพระวิหารตั้งอยู่ใน บริเวณหน้าผาสูงชันเปี้ยตาดี สร้างขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่ พระศิวะ ดังปรากฏในศิลา จารึกว่า “ศรีศิขริศวร” (เจ้า แห่งภูเขาซึ่งหมายถึงพระ ศิวะ) นอกจากนี้ทางเหนือ ของปราสาทยังมี “สระ ตราว” ซึ่งเป็นสระน้ำขนาดใหญ่ ที่เกิดจากการสร้าง ทำนบกั้นทรายปิดกั้นลำห้วย ตานี้ ส่วนหลักฐานอื่นๆ ที่ พบ ได้แก่ ภาพสลักนูนต่ำ เทพ 3 องค์ ที่บริเวณใต้ หน้าผามออีแดง ส่วนตะวัน ตกของผามออีแดง มีสถูป คู่-สถูปหินทราย 2 องค์ และ ปราสาทโดนต้อล	พิธีกรรม/ ศาสนา
8	ภาพสลัก นารายณ์ บรรทมสินธุ์	บ้านเข้ด่อน ต.โดม ประดิษฐ์ อ.น้ำยืน จ.อุบลราช- ธานี	เขมรสมัย เมืองพระนคร (ศิลปะแบบ บาปวน ประมาณ ปลายพุทธ ศตวรรษที่ 16)	พบภาพสลักหินอยู่บริเวณ ต้นน้ำลำโดมใหญ่ เป็นภาพ พระวิษณุอนันตศायนะ (นารายณ์บรรทมสินธุ์) ใน ลักษณะพระนารายณ์ 2 กร บรรทมอยู่บนลำตัวของพระยา อนันตนาคราช 3 เศียร ส่วน ที่พระเพลา มีพระลักษมี 2 กร ประทับนั่ง ซึ่งในประเทศไทย มักพบภาพสลักรูปแบบนี้ ตามศาสนสถานของศาสนา พราหมณ์-ฮินดู ในลัทธิไศว นิกาย	พิธีกรรม/ ศาสนา

ลำดับ	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	อายุสมัย	สาระสำคัญโดยสังเขป	หน้าที่แหล่ง
9	โบราณสถาน ภูปราสาท	เขตรักษา พันธุ์สัตว์ป่า อดิโตนในท้อง ที่ ต.สีวิเชียร อ.น้ำยืน จ.อุบลราช- ธานี	เขมรสมัย เมืองพระนคร (ศิลปะแบบ บาปวน-บายน ประมาณ พุทธศตวรรษ ที่ 16-18)	จากการบูรณะโดยกรม ศิลปากรใน พ.ศ. 2563 พบ ว่าเป็นปราสาทอิฐ 2 หลังตั้ง คู่อยู่บนฐานเดียวกัน หันหน้า ไปทางตะวันออก มีหินทราย เป็นส่วนประกอบของกรอบ ประตู มีคันดินล้อมโบราณ สถานอยู่ 2 ชั้น ซึ่งคันดินชั้น นอกมีขนาดเล็กและมีการใช้ หินธรรมชาติวางเรียง ส่วน คันดินชั้นในมีขนาดใหญ่และ สูงกว่า โดยเว้นทางเข้าด้าน ตะวันออก นอกจากนี้ยังมี สระน้ำ 2 สระ ขนานทาง เข้าทางตะวันออก จากหลัก ฐานต่างๆ ที่พบในบริเวณ ปราสาท ได้แก่ ท่อโสมสูตร (ท่อน้ำมนต์) และศิวิลิ่งคู่ พร้อมฐาน สามารถบ่งชี้ว่า ภูปราสาทเป็นศาสนสถานใน ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ลัทธิ ไศวนิกาย	พิพิธภัณฑ์/ ศาสนา

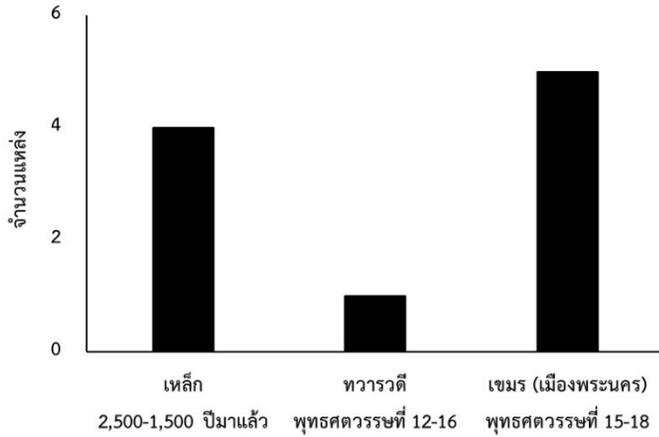
ลำดับ	ชื่อแหล่ง	ที่ตั้ง	อายุสมัย	สาระสำคัญโดยสังเขป	หน้าที่แหล่ง
10	ภูโคกใหญ่	เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่ายอดโดมในท้องที่บ้านคำข้า ต.สีวิเชียร อ.น้ำยืน จ.อุบลราชธานี	เขมรสมัยเมืองพระนคร (ศิลปะแบบนครวัด ประมาณพุทธศตวรรษที่ 17)	ตั้งอยู่บนยอดเขาภูโคกใหญ่บนเทือกเขาพนมดงรัก ระหว่างช่องเขา “ช่องไฮ” และ “ช่องอานม้า” มีแหล่งน้ำอยู่ห่างออกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะประมาณ 2 กิโลเมตร โบราณสถานภูโคกใหญ่หันหน้าไปทางตะวันออก รอบๆ โบราณสถานประกอบไปด้วยกำแพงหินทรายก่อเรียงซ้อนเป็นกำแพง ด้านตะวันออกมีทางเข้าเป็นแนวหินก่อวางเรียงตามแกนทิศเหนือ-ใต้ เว้นช่องทางเข้าไว้ ส่วนตรงกลางมีแท่นหินทรายลักษณะคล้ายแท่นฐานรูปเคารพวางคว่ำอยู่ตรงกลางของโบราณสถาน จากหลักฐานต่างๆ ที่พบนั้นสามารถบ่งชี้ว่าโบราณสถานภูโคกใหญ่เป็นศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย	พิธีกรรม/ศาสนา

ที่มา: กรมศิลปากร 2559; กษมา เกาไศยานนท์ 2528; จรรยา มาณะวิท 2539; พงษ์พิศิษฐ์ กรมขันธ์ 2563; ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ข; สุริรัตน์ บุษมา 2565ก; 2565ข; สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี 2562, 2563ก, 2563ข; สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา 2564ก, 2564ข; สำนักศิลปากรที่ 11 อุบลราชธานี ม.ป.ป.

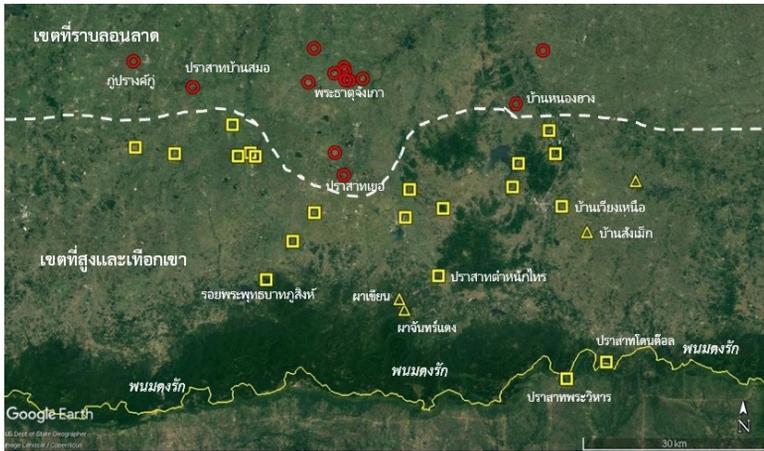
## อภิปรายผลการศึกษา

# โบราณคดีเชิงพื้นที่ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก

ผลการศึกษาเรื่องโบราณคดีเชิงพื้นที่ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์เมื่อพิจารณาจากแหล่งโบราณคดีจำนวน 10 แหล่งซึ่งกระจายตัวอยู่ในพื้นที่วิจัยบนพื้นที่สูงตามแนวเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกนั้นอาศัยแนวคิดโบราณคดีเชิงพื้นที่ (Spatial archaeology) รวมทั้งการวิเคราะห์เชิงพื้นที่ในงานโบราณคดี (Spatial analysis in archaeology) ซึ่งเป็นแนวคิดที่เน้นศึกษาความสัมพันธ์ของชุดหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนให้เห็นถึงกิจกรรมของมนุษย์ในแหล่งโบราณคดีแต่ละแห่ง ทั้งนี้โดยผ่านการศึกษาลักษณะที่หลงเหลือจากวัฒนธรรมในอดีต (Clarke 1977) ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเข้าใจถึงที่มาของ “หลักฐานที่หลงเหลือจากวัฒนธรรมในอดีต” ซึ่งส่วนใหญ่มาจากการที่มนุษย์ในอดีตทำการทิ้ง (Discard) วัตถุต่างๆ ซึ่งโดยนัยนี้สิ่งที่เป็นผลมาจากการทิ้งก็คือขยะหรือสิ่งของเหลือใช้/หรือสิ่งของที่ทอดทิ้งไว้ในอดีตนั่นเอง โดยกรอบของโบราณคดีเชิงพื้นที่ดังกล่าวจึงสามารถจำแนกประเภทของแหล่งโบราณคดีตามลักษณะของหลักฐานที่หลงเหลือจากอดีตทั้งที่เป็นสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนอาคาร-สถาปัตยกรรมต่างๆ ดังนั้นจึงสามารถจำแนกแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัยออกได้เป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ (1) แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ จำนวน 4 แหล่ง และ (2) แหล่งโบราณคดียุคประวัติศาสตร์ จำนวน 6 แหล่ง โดยทุกแหล่งปรากฏหลักฐานการใช้พื้นที่เพื่อเป็นแหล่งพิธีกรรม/ศาสนาในบริเวณภูมิประเทศเทือกเขาสลับซับซ้อนและป่าไม้ขนาดใหญ่ (สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี 2562) ทั้งในลักษณะเพิงหินที่มีภาพเขียนสีและภาพสลักหิน รอยพระพุทธรูปบาทและศาสนสถาน ทั้งนี้ในการวิเคราะห์การกระจายตัวของแหล่งโบราณคดีใน “แนวระนาบ” (Synchronic) โดยการพิจารณากลุ่มแหล่งโบราณคดีต่างๆ ที่มีอายุร่วมสมัยกันนั้นสามารถนำไปสู่ข้อเสนอเรื่องลำดับของการใช้พื้นที่ซึ่งสัมพันธ์กับภูมิประเทศในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกทั้งหมด 3 ช่วงเวลา (สุริรัตน์ บุบผา 2562, 2565) ดังนี้



ภาพที่ 4 แผนภูมิแสดงจำนวนแหล่งโบราณคดีในวัฒนธรรมต่างๆ ในพื้นที่วิจัย



-  แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในเขตที่สูงและเทือกเขา
-  แหล่งโบราณคดียุคประวัติศาสตร์ในเขตที่สูงและเทือกเขา
-  แหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในเขตที่ราบลอนลาด
-  แหล่งโบราณคดียุคประวัติศาสตร์ในเขตที่ราบลอนลาด

ภาพที่ 5 ที่ตั้งของแหล่งโบราณคดีในพื้นที่วิจัยและแหล่งอื่นๆ ที่กล่าวถึงในบทความ (ที่มา: สุริรัตน์ บุปผา, “ลำดับอายุของการตั้งถิ่นฐานทางโบราณคดีเขตเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก,” ตำรงวิชาการ 18, 1 (2562): 28.)

1. วัฒนธรรมสมัยเหล็ก ประมาณ 2,500-1,500 ปีมาแล้ว ทั้งนี้ หลักฐานภาพเขียนสีและภาพแกะสลักที่พบในบริเวณเพิงผาหินที่ผาเขียนผาจันทร์แดง ถ้ำวัวแดง และถ้ำหมี (ถ้ำโยนีหรือภู่อ่าง) นั้นสัมพันธ์กับชุมชนมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่มีการใช้เครื่องมือเหล็กซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงในบริเวณที่ลาดเชิงเขา ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านสวนกล้วย ภูมิโกกกะปี่วะ (บ้านสังเม็ก) แหล่งโบราณคดีบ้านหนองฮาง ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ และแหล่งโบราณคดีบ้านขี้เหล็ก แหล่งโบราณคดีบ้านสวายน้อย ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี (กรมศิลปากร 2559; สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี 2563; สุรรัตน์ บุบผา 2562, 2565: 69-70)

## 2. วัฒนธรรมทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16)

ในช่วงยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ได้ปรากฏหลักฐานทางวัฒนธรรมในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เรียกว่า “ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” หรือ “ทวารวดีภาคอีสาน” โดยพิจารณาจากหลักฐานประเภทใบเสมาหินและศิลปวัฒนธรรมในพุทธศาสนาที่มีความคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง 2558: 3, 16) อย่างไรก็ตาม การปรากฏหลักฐานที่เรียกว่าทวารวดีภาคอีสานดังกล่าวนี้มีรากฐานมาจากการรับและปรับใช้วัฒนธรรมจากอินเดียซึ่งแพร่เข้ามาในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 2 ทางด้วยกัน คือ (1) “วัฒนธรรมเจนละ” (หรือวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร) ซึ่งเป็นวัฒนธรรมเนื่องในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่ปรากฏขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างในพุทธศตวรรษที่ 12-14 ดังปรากฏหลักฐานในวัฒนธรรมเขมรก่อนเมืองพระนครที่ปราสาทตำหนักไทร อำเภอบุขนาหวาย จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งพบร่องรอยฐานเก่าของปราสาทที่สร้างด้วยอิฐในการก่อสร้างปราสาทแห่งนี้ในระยะที่ 1 ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12-ต้นพุทธศตวรรษที่ 14 (สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา 2561) และ (2) “วัฒนธรรมทวารวดี” ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ได้ปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณซึ่งนับถือพุทธศาสนาใน

วัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางของประเทศไทยซึ่งรับผ่านมาจากชองเขา ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ ดงพญาเย็น และพนมดงรัก ทั้งนี้ปรากฏหลักฐานเด่นชัดในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-16 (ธิดา สาระยา 2546: 9-10; ศรี ศักกร วัลลิโกดม 2546: 144-146; ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2537: 30-32) ดังปรากฏหลักฐานบนเทือกเขาเป็นรอยพระพุทธรูปที่ภูสิงห์ซึ่งคล้ายคลึงกับรอยพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีที่โบราณสถานสระมรกต นอกจากนี้ยังสัมพันธ์กับคติการสร้างเสมาหินศิลาแลงปักตามเนินดินในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-16 ที่พบในแหล่งโบราณคดีอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง เช่น บ้านเวียงเหนือ วัดหนองไฮ วัดบ้านตระกาจ และวัดเขียนบูรพาราม (สุรรัตน์ บุปผา 2562: 32-34)

**3. วัฒนธรรมเขมรโบราณ (สมัยเมืองพระนคร)** ในพุทธศตวรรษที่ 15-18 ซึ่งเป็นช่วงเวลาตอนปลายของวัฒนธรรมทวารวดีนั้นได้ปรากฏหลักฐานว่าชุมชนแถบนี้ได้เริ่มรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรสมัยเมืองพระนคร ซึ่งแพร่ผ่านชองเขาต่างๆ ของเทือกเขาพนมดงรักเข้าสู่ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยด้วย กล่าวคือพุทธศตวรรษที่ 15-16 อาณาจักรเขมรซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองพระนครนั้นเป็นช่วงที่เกิดการขยายตัวของชุมชนเพิ่มมากขึ้นอย่างชัดเจนและมีนัยสำคัญ ดังพบแหล่งโบราณคดีในวัฒนธรรมเขมรโบราณสมัยเมืองพระนครจำนวนมากกระจายตัวตามแนวเทือกเขาพนมดงรัก (ศรีศักกร วัลลิโกดม 2546: 540-541; ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2537: 13-19) ทั้งนี้ในพื้นที่วิจัยบนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกนั้นปรากฏศาสนสถานเขมรโบราณจำนวน 5 แห่ง คือ ปราสาทโดนตวล ปราสาทพระวิหาร ภาพสลักพระวิษณุอนันตศายณะ (นารายณ์บรรทมสินธุ์) ปราสาทภูปราสาท และปราสาทภูโคกใหญ่ นอกจากนี้ในบริเวณที่ลาดเชิงเขาและที่ราบในบริเวณใกล้เคียงยังพบศาสนสถานเขมรโบราณอีกหลายแห่งด้วย เช่น ปราสาทตำหนักไทร ปราสาทบ้านเบญจ์ ปราสาททองกลาง

ทั้งนี้เมื่อพิจารณาในเชิงภูมิทัศน์โบราณคดีและโบราณคดีเชิงพื้นที่แล้วจะเห็นได้ว่าภูมิประเทศของพื้นที่สูงบนแนวเทือกเขาพนมดงรักมี

โครงสร้างเป็นเทือกเขาหินทรายสลับซับซ้อน มียอดเขาหลายลูกและบนยอดเขาเป็นที่ราบซึ่งมีลานหินโผล่บางบริเวณ อีกทั้งไม่พบโครงสร้างคูกาถ้ำ แต่บางบริเวณมีลักษณะเป็นเพิงผา บนเทือกเขาพนมดงรักยังมีความหลากหลายของพื้นที่ป่าขนาดใหญ่ทั้งป่าดิบชื้น ป่าดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ทุ่งหญ้า และมีลำน้ำหลายสาย นอกจากนี้ยังมีช่องเขาหลายแห่งที่ลาดลงไปยังที่ราบต่ำทางใต้ในเขตประเทศกัมพูชา

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพื้นที่นี้จะมีความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้และแหล่งน้ำอันเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตที่อาศัยทรัพยากรจากป่าเขา แต่ก็พบว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับลักษณะภูมิประเทศในบริเวณนี้มีการใช้พื้นที่เพื่อวัตถุประสงค์บางอย่างและมีหน้าที่การใช้งานไม่หลากหลาย กล่าวคือแหล่งโบราณคดีทั้ง 10 แหล่งของทั้ง 3 สมัยนั้นล้วนเป็นแหล่งพิธีกรรมและศาสนาทั้งสิ้น ซึ่งนี่ช่วยสะท้อนถึงวัฒนธรรมในอดีตที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงพื้นที่จากอิทธิพลของศาสนาและความเชื่อ (มูลนิธิ สอวน. 2557: 59, 66) โดยบ่งชี้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกซึ่งปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนว่าผู้คนตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กได้ทำการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ธรรมชาติไปจากเดิมด้วยการสร้างศิลปกรรมคือภาพเขียนสีและภาพแกะสลักในบริเวณเพิงผาหินที่ผาเขียน ผาจันทร์แดง ถ้ำวัวแดง และถ้ำหมี่ (ถ้ำโยนหรือถ้ำอ่าง) ทั้งนี้แหล่งภาพเขียนสีและภาพสลักหินส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มักพบกระจายตัวอยู่ในบริเวณเพิงหินและหน้าผา เช่น ภูพระบาท ผาแต้ม โดยภาพที่ปรากฏมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยเฉพาะภาพสัตว์ป่าที่สะท้อนถึงการล่าสัตว์ (สุรพล ดำริห์กุล 2549: 60-61)

นอกจากนี้เมื่อพิจารณาบริเวณที่ปรากฏภาพเขียนสีมักเป็นถ้ำหรือเพิงผาที่ถ่ายเทอากาศได้ดี มีลานหินโล่ง และตั้งอยู่ไม่ไกลจากแหล่งน้ำ ซึ่งอาจเป็นการเลือกพื้นที่เขียนภาพที่สามารถทำกิจกรรมหรือพิธีกรรมร่วมกัน (กรมศิลปากร 2539: 171-172) ซึ่งยังมีข้อสันนิษฐานว่าอาจทำขึ้นเพื่อ

จุดประสงค์ในการประกอบพิธีกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้นการปรากฏหลักฐานที่ผาเขียน ผาจันทร์แดง ถ้าวัวแดง และถ้ำหมี (ถ้ำโยนีหรือภูอ่าง) จึงอาจสะท้อนถึงอิทธิพลที่มาจากวิถีชีวิต ความเชื่อและศาสนา ดังเช่นข้อเสนอเกี่ยวกับหน้าที่ด้านพิธีกรรมของแหล่งภาพเขียนสีแห่งอื่นๆ ที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สุรพล ดำริห์กุล 2549: 61-62) นอกจากนี้การพบแหล่งภาพเขียนสีและภาพสลักหินในยุคก่อนประวัติศาสตร์บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกนี้ยังชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับชุมชนบริเวณที่ลาดเชิงเขาและที่ราบ ซึ่งอาจมีการเคลื่อนย้ายไปตามป่าบนภูเขาเพื่อการเก็บของป่าล่าสัตว์และมีการเลือกใช้พื้นที่สูงเพื่อแสดงออกทางพิธีกรรมด้วย

ต่อมาเมื่อเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ตอนต้นในวัฒนธรรมทวารวดี ก็ปรากฏความสัมพันธ์ระหว่างภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์มีการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ลานหินธรรมชาติด้วยการสลักรอยพระพุทธรูปที่ภูสิงห์ตามคติความเชื่อเนื่องในพระพุทธศาสนาซึ่งแพร่เข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากทางภาคกลางและภาคตะวันออกของประเทศไทย ทั้งนี้แม้จะปรากฏหลักฐานการปรับเปลี่ยนรูปแบบพิธีกรรมความเชื่อจากแหล่งภาพเขียนสีของชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กไปสู่การสร้างรอยพระพุทธรูปในพุทธศาสนาของชุมชนยุคต้นประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดีก็ตาม แต่ก็ยังคงพบการสืบทอดลักษณะของการเลือกใช้พื้นที่ในการแสดงออกทางพิธีกรรมและความเชื่อบนเทือกเขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปภูสิงห์ซึ่งอยู่บนยอดเขานั้นมีความเหมาะสมต่อการรวมกลุ่มของผู้คนเพื่อทำกิจกรรม กล่าวคือเป็นลานหินกว้าง มีป่าไม้ล้อมรอบ มีน้ำผุดหรือตาน้ำธรรมชาติ อีกทั้งยังมีชะง่อนหินซึ่งในปัจจุบันมักพบพระจุดธูปมาใช้เป็นสถานที่ในการปฏิบัติธรรม (กรมศิลปากร 2559; องค์การบริหารส่วนตำบลห้วยตึกขุ 2566)

ทั้งนี้ความสัมพันธ์ระหว่างภูมิทัศน์กับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวนี้ได้ปรากฏอย่างชัดเจนอีกครั้งเมื่อเข้าสู่ช่วงวัฒนธรรมเขมรโบราณ โดยปรากฏการปรับเปลี่ยนพื้นที่ธรรมชาติตามคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูใน

หลายลักษณะ ได้แก่ การสลักภาพพระวิฆณุอนันตศายนะ (นารายณ์บรรทมสินธุ์) ที่บริเวณลำโดมใหญ่ การก่อสร้างเป็นอาคารศาสนสถานต่างๆ ได้แก่ ปราสาทโดนตวล ปราสาทพระวิหาร ปราสาททภูปราสาท และปราสาททภูโคกใหญ่ โดยแหล่งทั้งหมดกำหนดอายุอยู่ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 ย่อมแสดงถึงอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรเขมรโบราณในช่วงสมัยเมืองพระนครที่แพร่ขยายเข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือและพื้นที่อื่นๆ ในดินแดนประเทศไทย (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ 2557: 23-24, 172-173; ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2537: 13-19)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าหลักฐานที่พบในชุมชนโบราณรอบปราสาทพระวิหาร รวมทั้งจารึกซึ่งพบที่ปราสาทพระวิหารและที่พบในประเทศกัมพูชา ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมาจะได้กล่าวถึงชุมชนดั้งเดิมในบริเวณนี้ว่าเป็น “คนพื้นเมืองหรือคนผิวดำ หรือพวกกบฏ” ซึ่งบ่งชี้ว่าชุมชนแถบนี้เป็นคนละกลุ่มกับชุมชนในเขตที่ราบต่ำเขมรในเขตประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน อีกทั้งยังสอดคล้องกับนามบุคคลสำคัญที่ไม่เกี่ยวข้องกับเมืองพระนคร รวมทั้งหลักฐานประเภทสำริดและเครื่องถ้วยชามที่พบในชุมชนโบราณรอบปราสาทพระวิหาร (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 5-7, 9, 172-173) ด้วยเหตุนี้จึงแสดงให้เห็นถึงความสำคัญอีกประการหนึ่งของปราสาทพระวิหารในพุทธศตวรรษที่ 16-17 ในฐานะศาสนสถานซึ่งเป็นศูนย์กลางซึ่งตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างชุมชนต่างๆ สองฟากฝั่งของเทือกเขาพนมดงรักทั้งในเขตประเทศไทยและที่ราบต่ำเขมร โดยปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ยังสัมพันธ์กับปัจจัยเรื่องโครงสร้างและสภาพภูมิประเทศของเทือกเขาพนมดงรักทางฝั่งตะวันออกเฉียงที่มีช่องเขาต่างๆ คือ ช่องสะง่า ช่องตาเฒ่า ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ ช่องอานม้า ช่องไฮ และช่องบก ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี โดยภูมิประเทศมีลักษณะเป็นที่ลาดต่ำติดต่อไปยังที่ราบต่ำด้านล่างในเขตประเทศกัมพูชา รวมทั้งช่องตาอุซึ่งติดต่อเป็นผืนป่าเดียวกับเมืองสุขุมมา ประเทศลาว ยังแสดงให้เห็นว่าพื้นที่แห่งนี้สามารถใช้เป็นช่องทางเชื่อมการติดต่อระหว่างผู้คนทั้งสองฟากฝั่งของเทือกเขาพนมดงรัก ดังปรากฏชุมชนโบราณหลายแห่งในยุค

ก่อนประวัติศาสตร์และยุคประวัติศาสตร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวัฒนธรรม  
เขมรโบราณสมัยเมืองพระนคร กล่าวคือ ด้วยสภาพที่ตั้งทางภูมิประเทศ  
และลักษณะของโบราณสถานที่น่าทึ่งน่าพิศวงได้ว่าทั้งโบราณสถานภู  
ปราสาทและภูโคกใหญ่นี้น่าจะเป็นศาสนสถานที่ยิ่งใหญ่สำหรับชุมชนที่ตั้งอยู่  
ในบริเวณใกล้เคียงซึ่งอยู่บนเส้นทางติดต่อสำหรับผู้ใช้เส้นทางช่องไฮและ  
ช่องอานม้าเข้าสู่พื้นที่ราบ โดยอาจเป็นจุดพักแรมก่อนที่จะเดินทางต่อไป  
ทั้งนี้ยังอาจเป็นเส้นทางติดต่อไปยังบริเวณที่พบภาพสลักพระวิษณุอนันต  
ศายณะ (นารายณ์บรรทมสินธุ์) ที่ลำโดมใหญ่ซึ่งจะเป็นจุดพักก่อนเดินทาง  
ลงสู่ที่ราบ

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการใช้พื้นที่ทั้งบนเทือกเขาสูงและที่ราบนั้นยังเป็น  
ไปอย่างสอดคล้องกับแบบแผนทางสังคมและวัฒนธรรมสำคัญๆ เช่น ระบบ  
การดำรงชีพ ระบบศาสนาและคติความเชื่อ โดยมีนัยว่าบนเทือกเขาอันเป็นที่  
ตั้งของศาสนสถานเหล่านี้มีความสำคัญและดำรงสถานะเป็นศูนย์กลาง  
ให้กับชุมชนโดยรอบ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์เรื่อง “ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์  
(Sacred Landscape)” ที่มีต่อเทือกเขาพนมดงรักของคนในสมัยโบราณ  
โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวัฒนธรรมเขมรโบราณนั้นมีรากฐานความเชื่อดั้งเดิม  
ต่อภูเขาซึ่งถือว่าเป็นศูนย์รวมของอำนาจแห่งเทพเจ้า โดยความเชื่อดังกล่าว  
นี้ค่อยๆ ชัดเจนและแรงกล้าขึ้นนับตั้งแต่ “ลัทธิเทวราชา” ซึ่งมีพระศิวะ  
ประทับบนภูเขาได้สถาปนาขึ้นในอาณาจักรเขมรโบราณตั้งแต่ประมาณ  
พุทธศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา (ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536: 109-110,  
113) โดยนัยนี้สภาพภูมิประเทศจึงนับเป็นปัจจัยสำคัญที่ผู้คนในสมัยนั้น  
ได้อาศัยสภาพภูมิประเทศบนเทือกเขาสูงและมีแหล่งน้ำ ซึ่งมีความเหมาะสม  
ที่จะสร้างเป็นเทวาลัยของพระผู้เป็นเจ้าตามคติความเชื่อของศาสนา  
พราหมณ์-ฮินดูมาแต่เดิมที่มีการบูชาภูเขาศักดิ์สิทธิ์และมีการดัดแปลงสภาพ  
ของภูเขาธรรมชาติ (วรรณพรธน์ เฟรนซ์ 2562: 10-11; Patnaik 2008)  
ทั้งนี้ยังรวมถึงการก่อสร้างอาคารศาสนสถานเข้าเป็นส่วนหนึ่งของภูมิทัศน์  
ธรรมชาติด้วยดังปรากฏ “สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred Place)” ในลักษณะ

โบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรโบราณเนื่องในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูหลายแห่งในพื้นที่บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกแห่งนี้ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของที่ตั้งที่สัมพันธ์กับแหล่งน้ำ ได้แก่ ปราสาทโดนตวลและปราสาทพระวิหารซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับลำห้วยตานี ส่วนปราสาทภูปราสาทปราสาทภูโคกใหญ่ และภาพสลักนารายณ์บรรทมสินธุ์นั้นตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำโดมใหญ่ ห้วยวังใหญ่ และห้วยจันลา ซึ่งนอกจากแหล่งน้ำธรรมชาติเหล่านี้แล้วยังพบการขุดบารายและสระน้ำเพื่อเป็นองค์ประกอบที่สมบูรณ์แห่งความบริสุทธิ์ ปัญญา ความดี และความเป็นสิริมงคล อันจะนำไปสู่การตรัสรู้ นิพพาน การบรรลุโมกษหรือความหลุดพ้นตามแนวคิดดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนี้ยังปรากฏแนวคิดภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ใกล้เคียงอื่นๆ เช่น ปราสาทพนมรุ้งและปราสาทวัดพู (วรรณพรธน์ เฟรนซ์ 2562; ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2536ก, 2536ข) ดังนั้นเทือกเขาพนมดงรักจึงมีความโดดเด่นและเป็นพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีความหมายพิเศษและสำคัญต่อมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์อันยาวนานทางประวัติศาสตร์ภายในภูมิภาคหรือภูมิภาคประเทศขนาดใหญ่และกว้างขวาง ซึ่งสอดคล้องตามกรอบแนวคิดเรื่องภูมิทัศน์และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม นอกจากความสอดคล้องระหว่างภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์กับคติทางศาสนาตามที่กล่าวแล้ว อาจกล่าวได้ว่าบนพื้นที่สูงของเทือกเขาพนมดงรักยังมีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งวัตถุดิบในการก่อสร้างศาสนสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งหินทรายซึ่งเป็นวัตถุดิบหลักในการก่อสร้างโบราณสถานเขมรโบราณในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 ที่สำคัญคือได้ปรากฏพบร่องรอยของแหล่งหินโบราณที่เป็นแหล่งสกัดหินเพื่อนำไปก่อสร้างศาสนสถาน เช่น แหล่งตัดหินบริเวณเชิงเขาพระวิหาร แหล่งตัดหินบนยอดภูฝ้าย นอกจากนี้ผลการวิเคราะห์เบื้องต้นทางวิทยาศาสตร์ที่กำลังดำเนินการโดยผู้เขียนในประเด็นที่เกี่ยวกับวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างโบราณสถานภูปราสาทยังปรากฏว่ามีการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณใกล้เคียง เช่น ดิน ทราย มาเป็นวัสดุในการก่อสร้างศาสนสถานด้วย

## บทสรุปและข้อเสนอแนะ

โบราณคดีเชิงพื้นที่ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์เป็นแนวคิดที่ช่วยทำความเข้าใจเรื่องการใช้ประโยชน์พื้นที่บนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก โดยพบว่าชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์สมัยเหล็กและยุคประวัติศาสตร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในวัฒนธรรมเขมรโบราณนั้นมีการใช้พื้นที่ทั้งบนเทือกเขาและที่ราบโดยมีปัจจัยมาจากระบบการดำรงชีพ ระบบศาสนาและคติความเชื่อ ซึ่งการปรากฏชุมชนและโบราณสถานหนาแน่นบนเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกนั้นสัมพันธ์กับทั้งปัจจัยหลักในการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานหรือที่ตั้งศาสนสถานซึ่งมีลักษณะสอดคล้องกับความหมายของภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากคติความเชื่อ ปัจจัยอื่นๆ ที่สำคัญอย่างเช่นการเข้าถึงทรัพยากรและวัตถุดิบในการก่อสร้างศาสนสถาน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าโบราณคดีเชิงพื้นที่และภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์เป็นกรอบแนวคิดหนึ่งซึ่งสามารถใช้เป็นมุมมองในการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติและ การใช้พื้นที่ของมนุษย์ อย่างไรก็ตาม ในการพิจารณาเบื้องต้นครั้งนี้อาศัยปัจจัยด้านสภาพภูมิประเทศเพียงประการเดียวเท่านั้น จึงจำเป็นต้องพิจารณาและวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ของปัจจัยเหล่านี้ทุกมิติ อันควรเป็นการศึกษาต่อยอดเพื่อการแปลความหมายที่กระจ่างชัดต่อไป



## บรรณานุกรม

---

### ภาษาไทย

- กรมศิลปากร, 2531. **อดีตอีสาน**. กรุงเทพฯ: มิตรสัมพันธ์.
- \_\_\_\_\_, 2539. **ศิลปะถ้ำสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- เกษมา เกาไศยานนท์, 2528. “รูปเคารพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในประเทศไทย.” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จรรยา มาณะวิท (บรรณาธิการ), 2539. **ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 ชัยภูมิร้อยเอ็ด ยโสธร ศรีสะเกษ อุบลราชธานี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- เด่นโชค มั่นใจ, วีระพงษ์ ต้นสุวรรณ, และ ไชยกาล ไชยรังษี, 2543. “ธรณีวิทยาบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก.” ใน **การประชุมเสนอผลงานกรมทรัพยากรธรณีและฝึกอบรมประจำปีงบประมาณ 2542** (หน้า 1-20). กรุงเทพฯ: กองธรณีวิทยา กรมทรัพยากรธรณี, 25-29 กรกฎาคม 2543.
- ธิดา สาระยา, 2546. **อาณาจักรเจนละ ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, เบญจมาศ แพทอง, และ สมเดช สีสามโนธรรม (บรรณาธิการ), 2544. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดศรีสะเกษ**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ และคนอื่นๆ (บรรณาธิการ), 2544. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดอุบลราชธานี**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- มูลนิธิ สอวน., 2557. **ภูมิศาสตร์มนุษย์ (Human Geography)**. กรุงเทพฯ: โครงการตำราวิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ มูลนิธิส่งเสริมโอลิมปิกวิชาการและพัฒนามาตรฐานวิทยาศาสตร์ศึกษาในพระอุปถัมภ์สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ (สอวน.).
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558. **ทวารวดีในอีสาน**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง และ ศานติ ภักดีคำ, 2557. **ศิลปะเขมร**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วรรณพรพรรณ เฟรนซ์, 2562. **ศรีภัทเรศวร ศิลปกรรมและประติมานวิทยาที่ปราสาทวัดพู อุบลราชธานี**. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546. **แอ่งอารยธรรมอีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2556. **ศรีศิขเรศวร: ปราสาทพระวิหาร**. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี, 2562. **รายงานการสำรวจเบื้องต้นโครงการอนุรักษ์และพัฒนาแหล่งโบราณคดีผาแต้มและแหล่งภาพเขียนสีพื้นที่อีสานตะวันออกเฉียงใต้ (กิจกรรมดำเนินงานปีที่ 1 ในจังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. 2562)**. เอกสารอัดสำเนา.

\_\_\_\_\_, 2563ก. โบราณสถานกุปราสาท ตำบลสีวิเชียร อำเภอน้ำยืน จังหวัดอุบลราชธานี. อุบลราชธานี: ม.ป.ท.

\_\_\_\_\_, 2563ข. รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดี โบราณสถาน ในพื้นที่อำเภอน้ำขุ่น อำเภอน้ำยืน จังหวัดอุบลราชธานี. เอกสารอัดสำเนา.

สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา, 2561. รายงานข้อมูลโบราณสถาน ปราสาทตำหนักไทร อำเภอบุขนาหวาย จังหวัดศรีสะเกษ. เอกสารอัดสำเนา.

สำนักศิลปากรที่ 11 อุบลราชธานี, ม.ป.ป. บัญชีโบราณสถานที่ยังไม่ขึ้นทะเบียนในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ยโสธร มุกดาหาร อำนาจเจริญ ศรีสะเกษ. เอกสารอัดสำเนา.

สุรพล คำรืห์กุล, 2549. แผ่นดินอีสาน. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว., 2536ก. ปราสาทเขาพนมรุ้ง ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.

\_\_\_\_\_, 2536ข. ปราสาทพระวิหาร ศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

\_\_\_\_\_, 2537. ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุรริรัตน์ บุปผา, 2562. “ลำดับอายุของการตั้งถิ่นฐานทางโบราณคดีเขตเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออก.” *ตำรงวิชาการ* 18 (1): 11-40.

\_\_\_\_\_, 2565ก. ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีและจังหวัดพระวิหาร. อุบลราชธานี: โครงการวิจัยเรื่องภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานีและจังหวัดพระวิหาร, สนับสนุนทุนวิจัยโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (ประจำปีงบประมาณ 2563).

\_\_\_\_\_, 2565ข. “ภูมิทัศน์ทางโบราณคดีเทือกเขาพนมดงรักฝั่งตะวันออกตามแนวชายแดนไทย-กัมพูชา.” *ตำรงวิชาการ* 21 (1): 49-90.

### ภาษาต่างประเทศ

Anshuetz K.F., Wilshuchen R.H., & Scheick C.L., 2001. “An archaeology of landscapes: Perspectives and directions.” *Journal of Archaeological Research* 9 (2): 157-211.

Clarke D.L., 1977. *Spatial archaeology*. Boston: Academic Press.

David B. & Thomas J., 2016. *Handbook of landscape archaeology*. London: Routledge.

Papantoniou G. & Vionis A.K., 2017. “Landscape archaeology and sacred space in the Eastern Mediterranean: A glimpse from Cyprus.” *Land* 6 (2): 1-18.

Patnaik S.K., 2008. "The pilgrimage, rituals and worship - a study on Puri as Tirtha Kshetra." *Orissa Review* 64 (12): 101-105.

### ข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์

กรมศิลปากร, 2559. ข้อมูลภูมิสารสนเทศของกรมศิลปากร. ค้นเมื่อ 29 มีนาคม 2563, จาก <http://gis.finearts.go.th/fineart/>

พงษ์พิศิษฐ์ กรมจันทร์, 2563. พระนารายณ์บรรทมสินธุ์-เทพผู้ให้กำเนิดแห่งต้นน้ำลำโดมใหญ่. ค้นเมื่อ 9 กันยายน 2564, จาก <https://finearts.go.th/promotion/view/15362>

สำนักศิลปากรที่ 10 นครราชสีมา, 2564ก. มหัศจรรย์ Unseen! ภาพสลักโบราณยุคก่อนประวัติศาสตร์ในพื้นที่จังหวัดศรีสะเกษ. ค้นเมื่อ 6 พฤษภาคม 2566, จาก <https://www.facebook.com/>

\_\_\_\_\_, 2564ข. รายงานผลการสำรวจแหล่งโบราณคดีเพิงผาเขียน เขาพนมดบ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าพนมดงรัก ตำบลบักดอง อำเภอขุนหาญ จังหวัดศรีสะเกษ. ค้นเมื่อ 6 พฤษภาคม 2566, จาก <https://www.finearts.go.th/storage/contents/2021/11/file/idlx9VwdQe8VFhFoXjd4ZB6mOtEDgzxXqistTVq6.pdf>

องค์การบริหารส่วนตำบลห้วยตึกขุ, 2566. วัดพระพุทธบาทภูสิงห์. ค้นเมื่อ 11 พฤศจิกายน 2566, จาก [https://huaitikchu.go.th/tour-detail\\_163](https://huaitikchu.go.th/tour-detail_163)

Old Elk H., 2020. Sacred sites, places, & landscapes: All you need to know. Retrieved May 4, 2023, from <https://centerofthewest.org/2020/09/18/sacred-sites-places-landscapes-all-you-need-to-know/>

UNESCO, 2008. Operational guidelines for the implementation of the world heritage convention. Retrieved May 4, 2023, from <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf#annex3>